

ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ I LES MEDICINES ALTERNATIVES I COMPLEMENTÀRIES

Fernando Peregrín Gutiérrez

Ningú hi ha tan obtús que negue que en l'últim quart del passat segle la majoria de les especialitats de la medicina moderna occidental han experimentat avenços realment extraordinaris. La raó d'aquest desenvolupament sense parangó possible en la història general de la medicina és la innegable i creixent influència dels coneixements aconseguits per les ciències naturals bàsiques i les tecnologies que se n'han derivat; fins al punt que la medicina moderna occidental s'ha apropiat en exclusiva del qualificatiu de científica. Ara bé, és realment científica la dita medicina? En molts aspectes, ho és cada vegada més, i la gran majoria de les noves generacions de metges aspiren sens dubte a exercir una medicina basada en els fonaments més científics possibles. Però hi ha elements importants en tot tipus de medicina, sobretot en la seua pràctica, que són molt difícils quan no impossibles d'analitzar ni realitzar amb actituds i mètodes científics. Són els que podem denominar com a components subjectius i culturals de conceptes com ara salut i malaltia.

D'altra banda, es diria que la medicina moderna occidental està malalta. Els símptomes són el descontentament d'un creixent nombre de ciutadans de les societats occidentals que cerquen alternatives terapèutiques en altres tipus de medicines i les creixents manifestacions d'opinions crítiques en contra seu, quan no clarament desacreditadores, que apareixen amb major freqüència en molts mitjans de comunicació. Les causes, múltiples i complexes, paradoxalment, deriven en part de les del seu èxit. Així, per exemple, la tecnificació de la medicina occidental fa que els seus usuaris es troben, estranys i indefensos, en un fred entorn d'equips i instruments cada vegada més complexos i que semblen una cadena industrial de robots per la qual van passant, resignadament i silenciosament, un pacient darrere de l'altre.

**«LA MEDICINA MODERNA
OCCIDENTAL ESTÀ MALALTA.
LES CAUSES D'AQUESTA
MALALTIA SÓN MÚLTIPLES,
COMPLEXES I,
PARADOXALMENT, DERIVEN EN
PART DE LES DEL SEU ÈXIT»**

Hi ha, sens dubte, altres causes d'origen polític i econòmic que contribueixen al desprestigi de la medicina occidental. En la medicina pública, la insuficiència de mitjans, cada vegada més cars, per a atendre la cada vegada major demanda, ocasiona les desesperants llistes d'espera i l'escàs temps que es pot dedicar al que s'anomena atenció personal, al contacte directe entre

metges i malalts. Resulta que aquests últims perceben sovint que no se'ls tracta com a individus que tenen com a major i quasi única preocupació el seu estat de salut, sinó com un element més de la massa indiferenciada de pacients, un número de cartilla, i que en compte de prestar atenció per entendre com experimenten els seus símptomes i pateixen els seus dolors, la medicina moderna, mitjançant experts amb bata blanca, màquines i laboratoris, decidirà pel seu compte. Es parla i s'escriu llavors genèricament de la deshumanització de la nostra medicina occidental, sense tenir en compte que, més que un problema intrínsec d'aquesta medicina, potser aquesta situació és deguda parcialment a la manera políticament interessada (no preocupa la qualitat del sistema sanitari públic, que no dóna vots; n'hi ha prou a resoldre o postergar els problemes per a no perdre'ls), ineficaç i fins i tot potinera com s'administra i se subministra la medicina socialitzada en els sistemes públics de salut de la majoria, per no dir la totalitat, dels països occidentals. Als Estats Units, encara que no s'haja socialitzat la medicina, aquesta està controlada per les asseguradores i la resta d'organitzacions administradores de serveis sanitaris (HMO), és molt costosa i de molt irregular qualitat. Els nord-americans es gasten un 14% del seu PIB en sanitat.

■ LA MODA DEL VERD I LA MULTICULTURALITAT

Davant aquest estat de coses, no sorprèn l'auge que tenen en les societats tardomodernes d'Occident les

La botica de la abuela (La 2 de TVE, www.boticabuela.com) serveix d'aparador per a la venda de tota una sèrie de productes que van des de pots, gerres, morters i la resta de parament per a preparar les potingues que s'anuncien en el programa fins a una revista amb la mateixa capçalera que aquest. Dins d'aquesta categoria és molt difícil delimitar què és informació i què és publicitat.

anomenades medicines alternatives i complementàries. Convé, en aquest punt, donar una definició d'aquestes medicines. S'han descrit com: "Un ampli àmbit de recursos curatius que comprèn tots els sistemes de salut, modalitats i pràctiques amb les seues corresponents teories i creences que no són els del sistema de salut políticament predominant en una societat o cultura en particular, en un determinat període històric" (CAM, 1997).

A causa d'aquests trets subjectius i culturals de la salut i la malaltia a què abans es va fer referència, la creixent importància de les medicines alternatives i complementàries a Occident va molt lligada a l'espectacular augment del mercat de consum de béns etiquetats com a multiculturals, o siga, propis de cultures dife-

«ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ TENEN MOLT A VEURE AMB LA MODA DE LES MEDICINES ALTERNATIVES I COMPLEMENTÀRIES»

rents de l'occidental. El relativisme multiculturalista postmodern està també darrere de l'auge a Occident de certes teràpies tradicionals d'altres cultures, com, per exemple, l'acupuntura de la medicina tradicional xinesa o el *panchakarma* de la medicina ayur-vèdica.¹

Es donen també elements i circumstàncies propis de la cultura occidental que propicien la gran popularitat de les teràpies no convencionals, com ara la moda que atorga un gran valor a tot el que es puga etiquetar (amb etiqueta de color verd, per descomptat) de natural, ecològic, verd, saludable i alternatiu.² Una altra font inesgotable de teràpies i medicines esotèriques (que apareixen a desenes diàriament), és el pensament màgic i l'espiritualitat narcisista de la *new age* que mescla amb sorprenent eclecticisme karmes amb energies positives i negatives, masculines i femenines, de colors, etcètera; aures amb vibracions bioenergètiques, les *doshes* ayur-vèdiques amb la funció d'ona de la mecànica quàntica³, el Reiki amb el toc terapèutic transpersonal (versió actualitzada de la imposició de mans miraclera) i així fins a esgotar els esoterismes, les màgies i els termes científics trets a l'atzar dels llibres de divulgació (i crear, de passada, un florent i incontrolat negoci multimilionari).

Els mitjans de comunicació tenen molt a veure amb la moda de les medicines alternatives i complementàries. D'una banda hi ha la publicitat, la qual, moltes vegades incompleix clarament la legislació vigent, si bé aquesta és tan poc clara i precisa que resulta molt difícil en no poques ocasions delimitar el frau de la pilleria per a esquivar les regles sobre la publicitat en matèries relacionades amb la salut i la medicina.⁴ Dins

d'aquesta categoria, com que és molt difícil demarcar què és informació i què és publicitat, es poden incloure programes de ràdio i televisió dedicats a les teràpies no convencionals. Un exemple paradigmàtic d'aquest tipus de programes és el que s'emet per La 2 de TVE *La*

1. L'acupuntura, igual com l'homeopatia, és objecte d'un ampli i encès debat entre partidaris i detractors. Pel que fa als assaigs clínics d'eficàcia, es troba en una situació molt semblant a la de l'homeopatia, és a dir, sense cap evidència sobre la seua eficàcia terapèutica, excepte que aparentment s'estan acumulant proves a favor de les seues possibles indicacions per al tractament del dolor i les nàusees en casos molt concrets (Linde, 2002).

2. El Grup dels Verds del Parlament Europeu encapçala totes les iniciatives per pressionar la Comissió Europea a fi que regule les medicines alternatives en peu d'igualtat amb la medicina científica, però sense haver de passar per les dures i exigents avaluacions que se li exigeixen a aquesta.

3. És el cas de Deepak Chopra, que després de publicar llibres de gran èxit sobre aquesta qüestió (*Quantum Healing: Exploring The Frontiers Of Body, Mind, Medicine*) que són simple xarlataneria i destarifo, s'ha muntat un negoci esotèric de guariments en associació amb una empresa especialitzada en "les últimes novetats" en capritxos i joguines d'adults per a rics.

4. Un exemple molt recent és la venda directa mitjançant publicitat en ràdio d'un "matalàs terapèutic" que incorpora imants. En el fullet publicitari que s'envia a petició dels interessats –i en el qual solament figura el número de telèfon que s'anuncia en la ràdio– es pot llegir: "Tot això [les suposades accions de la magnetoteràpia] justifica els seus efectes tròfics, antiinflamatoris, anticontractuals i relaxants. No dubte, doncs, a recomanar l'ús habitual dels matalassos amb imants magnètics que tants beneficis produeixen en la salut i en la prevenció de molt diverses malalties." Aquest paràgraf correspon a l'opinió científica del professor Juan Ramón Zaragoza, catedràtic de Radiologia i Medicina Física de la Facultat de Medicina de Sevilla.

botica de la abuela (www.boticabuela.com). Produït per Keinu Produccions, SL, serveix d'aparador per a la venda de tota una sèrie de productes que van des de pots, gerres, morters i la resta de parament per a preparar les potingues que s'anuncien en el programa fins a una revista amb la mateixa capçalera que aquest. Aquestes potingues se suposa que són part d'un difús patrimoni cultural de remeis naturals, preparació domèstica i ús sancionat per costums i tradicions populars més o menys antigues i arrelades en el folklore relacionat amb la salut i les malalties més comunes. Però una succinta anàlisi d'aquests remeis recomanats per a cada malaltia així com de les propietats medicinals de les plantes posa en dubte l'origen d'aquesta anomenada "saviesa popular", perquè és freqüent veure com s'assignen a determinades receptes i plantes propietats terapèutiques contradictòries.

Mes no sols es tracta en aquest cas del dubtós origen de moltes receptes i plantes suposadament terapèutiques, sinó de qüestions que afecten directament l'anomenada medicina natural. És cert que l'experiència històrica ens ha mostrat la possibilitat que les medicines tradicionals hagen trobat mitjançant mètodes empírics procediments terapèutics, físics o químics per a certes malalties, amb independència de les creences vitalistes (sagrades o no) sobre els fonaments i mecanismes d'acció de les dites pràctiques terapèutiques. Es tracta dels anomenats remeis naturals, entre els quals el més important és la fitoteràpia o tractament de les malalties amb plantes. La medicina moderna, de forma pragmàtica, considera en aquests casos que els orígens místics i el desenvolupament empíric (mitjançant prova i error sense cap control) d'aquests remeis no són obstacle perquè, si superen l'avaluació de l'eficàcia terapèutica i la seguretat mitjançant proves científiques realitzades amb el rigor i la metodologia reglamentada per als assajos

clínic, entren a formar part de la farmacologia convencional i regulada.⁵ Per aquest procediment, un nombre important de substàncies d'origen vegetal ha passat a formar part del vademècum de medicaments de la medicina occidental. Si una planta medicinal no supera aquesta avaluació o no ha estat encara avaluada amb aquests criteris, no es pot admetre com a medicament científic i per tant s'haurà de continuar considerant, en el millor dels casos, com un remei natural de la medicina tradicional, o un tòxic potencialment perillós, en cas de no passar les proves de seguretat.⁶ A aquest respecte, és important ressenyar que la base de dades sobre remeis naturals més completa del món, la Natural Medicines Comprehensive Database, incloïa en la seua edició de 1999 un total de 964 remeis de les medicines naturals. De tots ells, només 46 tenien la consideració d'eficàcia provada per a les indicacions corresponents (segons l'evidència científica disponible), i 72 més es consideraven com probablement eficaços (Jellin, 1999).⁷ Respecte de la seguretat, els editors de la dita base de dades només van poder qualificar de prou segurs 147 d'a-

5. L'ús prolongat d'una planta medicinal, com també l'anecdòtic, creences, teories o testimonis sobre el dit ús que no estiguen rigorosament documentats manquen de validesa científica per demostrar-ne l'eficàcia o seguretat. Servesc com a exemple la recent i categòrica demostració de la ineficàcia de l'herba de Sant Joan (*Hypericum perforatum*, també coneguda com pericó i hipericó, herba de cop, herba foradada) per al tractament de la depressió, malgrat el seu ús continuat durant molt de temps per milions de persones arreu del món, mitjançant un dels estudis més exhaustius sobre l'eficàcia dels remeis naturals, realitzat per la Universitat de Duke (Carolina del Nord) i cofinançat pel National Center for Complementary Medicine (NCCAM), el National Institute of Mental Health (NIMH) i l'Office of Dietary Supplements (ODS), organismes pertanyents als National Institutes of Health (NIH) del Department of Health and Human Services (Hypericum, 2002). Así mateix, al febrer de 2000, l'Agència Espanyola del Medicament va emetre una nota informativa sobre el risc d'interaccions medicamentoses de l'*Hypericum perforatum*, principalment amb anticonceptius i antiretrovirals per al tractament de la infecció per VIH (www.msc.es/age-med/csmh/notas/hiperico.asp).

6. A Espanya encara no s'ha desenvolupat la legislació corresponent (article 42 de la Llei del Medicament). La posició de l'administració espanyola, que és contrària a dobles estàndards de seguretat i eficàcia, és exigir el mateix a les plantes que als medicaments farmacèutics si es vol que es comercialitzen amb indicacions terapèutiques. La indústria de plantes medicinals i els herbolaris pretenen, per la seua banda, sense cap justificació, que es tracte amb benevolència l'avaluació de l'eficàcia d'aquests productes.

7. L'eficàcia i la seguretat estaven demostrades quan es complien els mateixos requisits sobre assaigs clínics que els que s'exigeixen a les medicines convencionals.

quells quasi mil remeis analitzats. Com a probablement insegurs figuraven un total de 118 remeis, 131 com a quasi insegurs i 45 com a clarament sense cap seguretat. En resum, només d'un 15% dels remeis de les medicines naturals se n'ha pogut establir la seguretat i únicament en un 11%, la seua eficàcia o probable eficàcia per a les indicacions en què s'administren (Marty, 2000).

Vegem-ne un exemple. La informació que proporciona la pàgina web de *La botica de la abuela* respecte de l'àloe vera o sèver diu textualment:

[Propietats medicinals] És una planta amb propietats cicatritzants, regeneradora de la pell, humectant, antiinflamatòria, un gran recurs per a les cremades (per calor, solars o àcids) i problemes de pell. En casos d'infeccions, micosi, psoriasi, nafres i picades d'insectes, aquesta planta també actua de manera molt eficaç.

Curiosament, falta en aquesta llista l'única indicació que gaudeix de l'aprovació de les autoritats sanitàries internacionals, que és com a component de laxatius OTC (*over the counter* o medicaments sense recepta) en forma de làtex d'àloe. Al contrari, la ingestió de gel de làtex no ha demostrat fins a la data que serveixi com a remei pal·liatiu o curatiu per a cap malaltia, i el seu ús com a producte dermatològic està

**«RESULTA PARADOXAL QUE
AL MATEIX TEMPS QUE, PER
A DONAR PUBLICITAT A LES
MEDICINES ESOTÈRIQUES
I TRADICIONALS, ES MENYSPREA
LA MEDICINA BASADA EN LA
CIÈNCIA, ES RECÓRREGA A
AQUESTA -MAL ENTESA I PITJOR
USADA- PER A DONAR GARANTIA
DE RIGOR I SÈRIETAT A MOLTES
PRÀCTIQUES ABSURDES O
MANCADES DE TOT FONAMENT
FÍSIC, QUÍMIC, BIOLÒGIC
O FISIOLÒGIC»**

molt qüestionat, ja que els resultats de les escasses proves que se n'han realitzat són molt incerts i poc probatoris (Lulinski, 1998).

A això cal, sumar-hi que la legislació vigent a Espanya no permet la venda o publicitat de plantes amb indicacions terapèutiques, diagnòstiques o preventives, de manera que parlar de propietats medicinals d'una planta és contrari a la legislació.

Però el problema més greu és el foment de la creença que per tractar-se de remeis naturals a penes tenen contraindicacions o efectes secundaris. Això és fals en molts dels casos en què el consumidor de plantes medicinals està en tractament amb medicaments registrats, és a dir, amb especialitats farmacèutiques amb indicacions terapèutiques. No és infreqüent que hi haja incompatibilitats entre els principis actius de les plantes i els de la medicació convencional.

I, a vegades, aquestes interferències poden ser greument perilloses (Fernández, 2003).

Hi ha bastants exemples més de programes de ràdio i televisió en què es fa publicitat d'algun tipus de medicina alternativa o complementària, disfressant-la d'informació sobre la salut i les malalties. Però no és el propòsit d'aquest article analitzar la publicitat més o menys fraudulenta, sinó el paper dels professionals de la informació en la difusió i propaganda, moltes vegades acrítica, d'aquest tipus de teràpies tan de moda en els nostres dies.

■ REVISTES DE SALUT, BELLESA I MEDICINES ALTERNATIVES

Hi ha un bon nombre de revistes dedicades quasi en exclusiva a les medicines i teràpies no convencionals. Algunes, com *Discovery Salut*, són clarament classificables de sensacionalistes. El seu director, que assegura haver après medicina quàntica d'uns mestres extraterrestres amb què es comunicava telepàticament per mitjà d'un tauler de *ouija*, es deleix per tot allò que és inversemblant, esotèric i absurd en matèries de salut. La revista té un públic adepte que més que crèdul, demostra una disposició activa a deixar-se enganyar.⁸

No és infreqüent que es lliguen, tant en les capçaleres com en els continguts de moltes d'aquestes revistes, la salut amb la bellesa i la medicina natural, incloent en aquesta última tota una sèrie de pseudopsicologies basades en la relació vitalista, esotèrica o mística entre la ment i el cos. Amb aquestes pràctiques es pretén aconseguir una sensació de benestar psíquic o espiritual, i assolir mitjançant el poder de la ment fins i tot l'autosanació de malalties serioses i greus, com el càncer o els trastorns immunològics. Donada aquesta concepció tan metafísica i indefinida de salut, benestar i malaltia que és característica de moltes medicines alternatives, principalment les que es basen en la relació cos-ment, certament en alguns casos és difícil traçar una línia divisòria entre les màximes (a ser possible, amb sabor a misticisme oriental), consells i receptes (i fins i tot exercicis absurds) per a augmentar l'autoestima mitjançant l'autoengany, que és el fonament de les publicacions i seccions dedicades a l'autoajuda, i les recomanacions i pràctiques d'autosanació de trastorns o problemes psicosomàtics o merament somàtics (Peregrín, 2004).

Apartat propi mereixen els suplementos periòdics (solen ser setmanals) dels diaris generalistes que es dediquen a la salut i a la bellesa, alguns dels quals se centren quasi en exclusiva en les medicines alternatives. Solen estar dirigits i redactats per dones i es dirigeixen, clarament, a un públic lector majoritàriament femení.

En aquests suplementos, a vegades en format i edició semblants als de les revistes a l'ús, es presta notable atenció a medicines com ara l'homeopatia; la naturopatia i fitoteràpia; l'acupuntura; la quiropràctica i altres tipus de massatges; i la resta de teràpies més conegudes i amb major quota de mercat.⁹ En general, en els reportatges i articles d'aquests suplementos es transcriuen acríticament les opinions i informacions dels professionals i propagandistes d'aquestes medicines alternatives i complementàries. Sol donar-se una informació succinta, moltes vegades contradictòria –donada la diversitat d'opinions i posi-

Encara més, diaris que tenen una bona secció setmanal de salut i medicina, com l'Abc, per

exemple, poden publicar al mateix temps, i el mateix dia, en un suplement (en aquest cas, *Mujer Hoy*), un entreilet o un reportatge encomiàstic sobre una teràpia de moda, com l'aromateràpia o les flors de Bach.

cions que hi ha fins i tot entre els anomenats experts en aquest tipus de teràpies– i mostren una imatge idíl·lica de les meravelles que poden realitzar-se amb les medicines no convencionals i amb moltes de les seues pocions miraculoses.

■ RECURS A LA PSEUDOCIÈNCIA

Resulta paradoxal que al mateix temps que, per a donar publicitat a les medicines esotèriques i tradicionals, es menysprea la medicina basada en la ciència, es recorrega a aquesta –mal entesa i pitjor usada, per descomptat– per a donar garantia de rigor i serietat a moltes pràctiques absurdes o mancades de tot fonament físic, químic, biològic o fisiològic. Vegem un exemple, dels molts que es podrien considerar.

Al suplement *Salud & Vida*, de *La Vanguardia*, es va poder llegir (núm. 51, juliol de 2003), en un reportatge sobre la talassoteràpia que en aquesta pràctica s'“utilitza aigua del mar a una temperatura entre 35 i 37 graus (la del cos) per facilitar l'absorció, a través de la pell, dels seus components”. Les preguntes de qualsevol lector que sàpia utilitzar les eines del pensament crític i que tinga certes nocions sobre la fisiolo-

8. La presa de posició de *Discovery Salud* a favor de la poció fraudulenta anomenada Bio-Bac és, potser, un dels exercicis més absurds i inics que hom pot trobar en les hemeroteques. No és casualitat que un dels imputats en aquest cas de frau a la salut pública, el metge Fermín Moriano, siga col·laborador habitual de la revista (Peregrín, 2003; Moriano, 2003).

9. Hi ha molta literatura científica i de divulgació en què s'analitza amb rigor i objectivitat totes aquestes medicines alternatives i complementàries i en què es pot comprovar la falta quasi general d'evidències que demostren tant la seua eficàcia com la seua seguretat (Peregrín, 2002).

gia del cos humà són immediates: quins components es poden absorbir a través de la pell i que no es limiten a una acció tòpica? quina és la dependència d'aquesta absorció amb la temperatura? La temperatura de l'aigua del mar afecta sobretot el confort del banyista i molt poc la capacitat de la seua pell d'absorbir substàncies dissoltes, que és molt limitada (el iode cal ingerir-lo perquè tinga efecte en el nostre organisme, per exemple). Més endavant llegim amb sorpresa que "[El sodi] també és present en el nostre organisme, en una concentració semblant a la que tenia l'aigua de mar quan es va formar la Terra (9 grams, enfront dels 35 actuals)". Com es veu, això és pura pirotècnia pseudocientífica. Deixant de banda que la concentració mai es pot mesurar en grams a seques (densitat = pes/volum), sorprèn la precisió amb què l'autora d'aquest reportatge ha estat capaç d'inferir la concentració de sodi al mar quan aquest no existia, perquè "quan es va formar la Terra" no hi havia mars ni res semblat. Més endavant, es diu que "ha de treballar-se amb aigua de mar viva, que no es conserva més de 24 hores." Què és "aigua de mar viva"? Per què no es conserva "viva" més de 24 hores? S'ha molestat l'autora del reportatge a informar-se en què consisteixen aquests canvis fisicoquímics i en quines condicions es produeixen per a posar "data de caducitat terapèutica" a l'aigua del mar?

Encara més, diaris que tenen una bona secció setmanal de salut i medicina, com l'*Abc*, per exemple, poden publicar al mateix temps, i el mateix dia, en un suplement (en aquest cas, *Mujer Hoy*), un entrefilet o

un reportatge encomiàstic sobre una teràpia de moda, com l'aromateràpia o les flors de Bach. El fet que es pense que els suplementes dedicats principalment a les lectores poden publicar tot tipus de superxeries sobre la salut i la bellesa i tractar les dones com a crèdules amb atrofia irreversible del sentit comú és un insult a la seua intel·ligència. ☺

BIBLIOGRAFIA

- CAM (1997): *Defining and describing complementary and alternative medicine*, Alternatives Therapies in Health and Medicine (Panel of Definition, CAM Research Methodology Conference, April 1995); 3: 49-57.
- FERNÁNDEZ, C. (2003): "Cataluña insta a controlar el consumo de plantas medicinales", *Diario Médico* (22 de diciembre), <http://www.diariomedi-co.com/edicion/noticia/0,2458,427241,00.html>.
- HYPERICUM DEPRESSION TRIAL STUDY GROUP (2002): *Effect of Hypericum perforatum (St. John wort) in major depression disorder: a randomized, controlled trial*, JAMA, 287: 1807-1814.
- JELLIN, J. M.; F. BATZ; K. HITCHENS (editors) (1999, es renova freqüentment): *Pharmacist's Letter/Prescriber's Letter*, Stokton, Therapeutic Research Faculty.
- LINDE, K. i altres (2002): *Systematic Reviews of Complementary Therapies. An Annotated Bibliography. Part 1: Acupuncture*, Cochrane Complementary Medicine Field.
- LULINSKI, B.; C. KAPIC (1998): "Some notes on aloe vera", *Quackwatch*, <http://www.quackwatch.org/01QuackeryRelatedTopics/DSH/aloe.html>
- MARTY, A. T. (2000): "Natural Medicines Comprehensive Database", *Journal of the American Medical Association*, JAMA, Vol. 283, 22 (juny).
- MORIANO, F. (2003): "Bio-Bac, historia de un gran descubrimiento", *Descubrimiento Salud*, 46 (gener), http://www.dsalud.com/numero46_5.htm.
- PEREGRÍN GUTIÉRREZ, F. (2002): "El suave encanto de las verdes medicinas alternativas", *Claves de Razón Práctica*, 127 (novembre).
- (2003): "Cantar placebos, tomar Bio-Bac", *Revista de Libros*, 76 (abril).
- (2004): "Tradición, magia, esoterismo y moda de las medicinas alternativas", *Revista de Libros*, 73 (gener).

Fernando Peregrín Gutiérrez. Divulgador científic. Expert en normativa sanitaria de la CEN (Comisió Europea de Normes).

Revisió d'articles i projectes

Traducció i edició de textos en anglès

Interglobe_language@yahoo.es

Tel.: 96-140-5526 / 665-816670

Cursos d'anglès per a Universitaris i Investigadors

admin@speakeenglish.onored.com

Burjassot Tel. 96-364-5211

SpeakEnglish